

פרק תשיעי

אמירת הפסוק "והוא רחום" בתפילה: המנהג ונימוקיו

א. מקומו של הפסוק "והוא רחום" בתפילה

בסידור התפילה תופס הפסוק "והוא רחום יכפר עון" (תהילים ע"ח, לח) מקום מכובד: הוא משמש כהקדמה לאמירת "ברכו" בתפילת ערבית,¹ התפילה היחידה שלה יש הקדמה כזאת; הוא מופיע בחלקו השני של "הודו לה' קראו בשמו", התפילה הפותחת את פסוקי דזמרה; הוא מופיע שוב לפני הפסוק האחרון של תפילת "יהי כבוד" ובאמצע תפילת "ובא לציון"; הוא גם פותח תחנון של הימים שני וחמישי. אבל כבר הראה י' צימלס שאלו לא היו המקומות היחידים שפסוק זה הופיע.² בסדור רב סעדיה גאון הפסוק נמצא גם לפני "אשרי וכו' לציון" גם לפני "אשרי" של תפילת מנחה וגם לפני תפילת מוסף של שבת ויום טוב. אחרי דיון במקורות שונים הוא מגיע למסקנה: "שכקהלות מצרים וכן גם בפרס (ולא רק בתימן) היה נהוג עדיין בימי הרמב"ם לומר תמיד 'והוא רחום' כו' ד' הושיעה' כו' לפני 'אשרי' וכו' 'תהלה לדוד' וכו'".³ צימלס גם מראה, על פי קטע מהגניזה ודברים המיוחסים לרב האי, שהיה קיים מנהג להקדים פסוק "והוא רחום" לפני ברכת "יוצר אור".⁴

בבואו להסביר תופעה זו, מציין צימלס את החשיבות המיוחדת לפסוק זה בתלמוד (תענית ח ע"א): "אוקים שמואל אמורא עליה ודרש: 'ויפתוהו בפיהם ובלשונם יזכו לו. ולבם לא נכון עמו ולא נאמנו בבריתו' (תהילים ע"ח, לו-לז), ואף על פי כן – 'והוא רחום יכפר עון' (שם, לח)". צימלס ממשיך וכותב:

1. "אלבוגן מסביר תופעה זו כדרך "למלא את הזמן עד לכניסת הלילה וכן להקדים לתפילה זו כשלשאר התפילות אי-אלו פסוקים" (אלבוגן, התפילה, עמ' 77).
2. צימלס, סדר רב סעדיה, עמ' תקלז-תקמב.
3. ראו: צימלס, סדר רב סעדיה, עמ' תקלז-תקלט.
4. יש להוסיף כראיה לתופעה זו מקור שעדיין לא התפרסם בימי צימלס ולכן הוא לא הזכיר אותו. בסידור רבנו שלמה ברבי נתן, עמ' יא, אנו קוראים: "ויגמור השירה עד ה' ימלוך לעולם ועד... אחר כך יאמר: והוא רחום יכפר עון ולא ישחית והרבה להשיב אפו ולא יעיר כל חמתו... אחר כך יאמר ברכו את ה' המבורך לעולם ועד". השוו גם שו"ת הרשב"ש, סי' כ: "עוד שאלת מה טעם מתחילים והוא רחום קודם ברכות ק"ש בערבית. וכתבת כי בקסנטינה [אלג'יר] אומרים אותו קודם כל ג' תפלות".

פרק תשיעי: אמירת הפסוק "והוא רחום" כתפילה

כאילו רק על סמך מה שנאמר בפסוק זה אנו יכולים להתפלל אל ד' ולצפות שתפלתנו בצבור תהא נשמעת, אע"פ שבאמת חל עלינו מה שכתוב בפסוקים הקודמים (פסוקים לו-לז: 'ויפתוהו בפיהם... ולבם לא נכון עמו')... משמעו של פסוק זה הוא כעין בקשת סליחה בכלל ונטילת רשות לגשת אל ד' בתפלה ובתחנונים.⁵

כאן שואל צימלס: "מדוע אין מוסיפים פסוק זה גם לפני 'אשרי' של תפלת מנחה, כמו שמצינו זה אצל רס"ג ובמנהג תימן וכנראה גם במנהגים אחרים?".⁶ תשובתו הייתה:

ואולי יש לומר שהדבר נשתכח במרוצת הזמנים, לפי שתפילת מנחה אינה תפלה מיוחדת בפני עצמה, שצריכים לחדש בה דבר, אלא היא מורכבת מחלקים שונים שכבר הובאו במקומות אחרים של הסדור ולא העתיקו אותם בכלל מחדש אלא הסתפקו ברמזים מועטים וקצרים למה שקדם.

ואילו לשאלה למה הוא נעלם גם לפני תפילת שחרית מציע צימלס:

אחרי שנעשו פסוקי דזמרא לחלק קבוע של התפלה בצבור, כמו שמצינו אצל רב עמרם גאון ורב סעדיה גאון, אז פסקו לומר גם בקהלות אלו פסוק 'והוא רחום' קודם 'ברכו' וקבעו לו מקום לפני מזמור 'תהלה לדוד', שבו מתחיל עיקר התפלה בצבור אחרי דברי שבח והערצה של פסוקי 'יהי כבוד', ולפי שדוקא מזמור זה מכיל ג"כ הרבה פסוקי רחמים, כגון: חנון ורחום כו', טוב ד' לכל כו', פותח את ירך כו', ועוד. ואלו שהתרגלו אח"כ במשך הזמן להוסיף כבר לפרק 'הודו לד' קראו' כו' פסוקים בודדים של רחמים ותחנונים הכניסו גם ביניהם בדרך כלל את הפסוק 'והוא רחום'.

ב. הסברם של חכמי אשכנז לאמירת הפסוק "והוא רחום"

לפנינו הסבר היסטורי למקומו של הפסוק "והוא רחום" בתפילה. ברם החכמים באשכנז צרפת, שכבר לא הכירו את המנהג להוסיף את הפסוק "והוא רחום" גם לפני תפילת שחרית ותפילת מנחה, הציעו הסברים ענייניים ולא היסטוריים כדי להסביר את התופעה

5. על פי הסבר זה מוכן לדעת צימלס מקומו של הפסוק "והוא רחום" בתלק השני של "הודו לה' קראו בשמו" וכו': "דוקא חלק זה כולל פסוקים שונים של תפלה ובקשה, בעוד שהחלק הראשון הוא כולו שבח והודאה". גם מקומו בתפילת "ובא לציון" מוכן. תפילה זו בנויה מדברי תחנונים ופסוקי רחמים "באופן כזה שהתפלה בצבור תחלתה וסופה דברי תחנונים עם הפסוק 'והוא רחום' כעין מליץ טוב בראשם". על אמירת "והוא רחום" לפני ברכו ראו הצעתו של י"מ תא-שמע (תא-שמע, אשכנז, עמ' 303-304).

6. צימלס, סדר רב סעדיה, עמ' תקמא.

שרק לפני תפילת ערבית מוסיפים הפסוק "והוא רחום".⁷ כבר אצל אחד מראשוני חכמי אשכנז אנו שומעים על הנימוק למה תיקנו לומר "והוא רחום" רק לפני תפילת ערבית. בספר הפרדס מובאים "מפי ר' אליעזר הגדול", דהיינו ר' אליעזר ב"ר יצחק⁸ ממגנצא שפעל באמצע המאה הי"א, הדברים הבאים: "תיקנו לומר בתפלת מעריב 'והוא רחום' לפי שאין במעריב קרבן לכפר העון, אבל ביוצר ובמנחה שיש קרבן תמידין שהן מכפרין אין צריך לכפר עון".⁹

אבל ייתכן שאין אלו דברי ר' אליעזר הגדול המקוריים. בסידור המיוחס לרבי אליעזר ב"ר נתן אנו מוצאים את הקטע הבא:

למה תיקנו 'והוא רחום' [אחר] תפילת המנחה לפני ברכות קרית שמע? לכך אנו אומרים 'והוא רחום' בתפלת ערבית, על המקרא נתקן 'צדק ילין בה', כדאמ' מעולם לא לן אדם בירושלם ובידו עון. כיצד תמיד של שחר מכפר על עבירות של לילה ותמיד הערב מכפר עבירות של יום. וכיון שהתפללנו בשחר תפילת הבקר שהיא במקום תמיד השחר ותפילת [מנחה] שהיא תמיד כנגד תמיד הערב אנו אומ' 'והוא רחום יכפר עון' כמשפטו.¹⁰

קטע זה מופיע גם בסידור ר' שלמה ב"ר שמשון מגרמייזא (עמ' קל), שהוציא לאור הרב מ' הרשלר. אבל כבר השיגו חוקרים על ויהוי פירוש זה עם ר' שלמה ב"ר שמשון¹¹ וקבעו שפירוש זה הוא של רבי אליעזר ב"ר נתן. בסידור יש תוספת בסוף הקטע החסרה בכתב היד של סידור המיוחס לראב"ן. בסידור ר' שלמה נוספה בסוף הקטע ההערה: "מפי ר' אלעזר הגדול". ראב"ן, שפעל אף הוא במגנצא כר' אלעזר הגדול אלא כמאה שנה אחריו, מביא לפנינו כאן הסבר שונה בפי ר' אלעזר הגדול לאמירת "והוא רחום" לפני תפילת ערבית. על פי ראב"ן ביסס ר' אליעזר את הסברו על רעיון שמקורו בספרות המדרש:¹² הרעיון שיש לדרוש את הפסוק "צדק ילין בה" (ישעיהו א', כא) כ"צדיק ילין

7. דיון קצר על הטעמים השונים לאמירת "והוא רחום" נמצא בפירוש שירותא דצלותא ליעקב ורדיגר בסדור צלותא דאברהם, כרך ב, עמ' תשנו.

8. ראו עליו: גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 211-233.

9. ספר הפרדס, עמ' שב. הקטע מובא גם במחזור ויטרי, עמ' 77; סדור רש"י, עמ' 212. השוו גם: סידור חסידי אשכנז, עמ' קלא; שבלי הלקט, מהד' מירסקי, עמ' 258, סי' מט.

10. המחזור המיוחס לראב"ן, עמ' פ.

11. ראו: גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 344-348; תא-שמע, מחזור ויטרי, עמ' 82, הערה 2 (= הנ"ל, כנסת מחקרים א, עמ' 63, הערה 3).

12. תנחומא, פנחס יג; פסיקתא דרב כהנא, פסקא "החודש" (מהד' בובר נה ע"ב; מהד' מנדלבוים עמ' 106; פסקא "את קרבני" (מהד' בובר סא ע"ב; מהד' מנדלבוים עמ' 120); פסקא דאיכא (מהד' בובר קכב ע"א; מהד' מנדלבוים עמ' 257); פסיקתא רבתי טו, מהד' איש שלום עח ע"ב; מדרש שיר השירים רבה, פ"א, סי' ט.

בה" מפני ש"מעולם לא לן אדם בירושלם וכידו עון". ר' אלעזר הגדול מצא במדרש זה נימוק לאמירת הפסוק "והוא רחום". הרי תפילות שחרית ומנחה באות במקום קרבן תמיד של שחרית ותמיד של מנחה; וכמו שקרבן תמיד של שחרית ותמיד של מנחה מכפרים על חטאי היום והלילה כך תפילות שחרית ומנחה מכפרות. אם כן בסוף היום לפני תפילת ערבית אנו מבקשים שאמנם הקב"ה יהיה רחום ויכפר עוונות היום כפי שעשו קרבנות תמיד של שחרית ובין הערביים. על פי הסבר זה "והוא רחום" אינו בא לבקש שתפילת ערבית תכפר על העוונות כמו שתפילות שחרית ומנחה עשו,¹³ כפי שעולה מהנימוק שהובא בספרי דבי רש"י.¹⁴

ברם, ספר הפרדס אינו מסתפק בהסבר "לפי שאין במעריב קרבן לכפר העון" אלא מוסיף דבר אחר: "ד"א לפי שנהגו החוטאים ללקות לפני מעריב ומיד [לאחר] שלקה מבקשין עליו [כולם] רחמים ומחילה ואומר 'והוא רחום יכפר עון'. דרך הלוקין לומר בשעת המלקות 'והוא רחום' כולי' על כל הלקאה, ובשלשה פעמים מגיע עד לארבעים חסר אחת".¹⁵ לפנינו לא רק נימוק חדש ומעניין למנהג אמירת 'והוא רחום' לפני ערבית, אלא ידיעה על מנהג אשכנזי שנעלם במשך הדורות: המנהג שחוטאים לוקים מלקות כל יום לפני ערבית ולא רק אחרי מנחה של ערב יום הכיפורים. לפי מנהג זה הקהל אמר "והוא רחום" כדי לבקש מחילה ורחמים על החוטא שלקה. אבל כאן אנו שומעים שזו לא הייתה האמירה היחידה של "והוא רחום" באותו מעמד אלא שגם הלוקה אמר את הפסוק, אבל לא פעם אחת אלא שלוש פעמים, וזאת מפני שבפסוק "והוא רחום" יש שלוש עשרה מילים, וכשאומרים הפסוק שלוש פעמים נמצא שהלוקה אמר שלושים

13. הסידור המיוחס לראב"ן מסביר את המנהג בלשון זו: "שבכל יום חוטא ולערב צריך לומר 'והוא רחום יכפר עון ולא ישחית', כלומר שכזמן שבית המקדש קיים היה תמיד של יום ושל לילה מכפר, עכשיו שאין בידינו תמידים וזבחים אלא תפילה, הקב"ה שהוא רחום יכפר עון כשביל התפילה שהיא כנגד התמידים" (המחזור המיוחס לראב"ן, עמ' עט). הסבר זה למנהג נמצא גם בספר המחכים, עמ' 3: "אומ' והוא רחום משום צדק ילין בה כקרב [בהערה לד מציע מהדיר הספר לתקן 'בקרב']. ואמר' מעולם לא לן אדם בירושלים וחטא בידו, שתמיד הבקר מכפר עונות של לילה ותמיד הערב מכפר עונות של יום. ולכך תקנו והוא רחום ערבית ושחרית לחלות פני המקום שיכפר עונותינו יומם ולילה. שחרית אנו אומר' אותו כס' קדושה".

14. ואמנם אנו מוצאים במחזור ויטרי, אחרי הנימוק "תקנו לומר 'והוא רחום' במעריב לפי שאין במעריב קרבן לכפר העון", את החוספת הבאה: "ת. יש להקשות והא איכא תמיד של שחר שמכפר על עבירות של ליל ותפילת השחר כנגד תמיד של שחר תקנו: ת'".

15. השו"ג: סדור רש"י, עמ' 212; מחזור ויטרי, עמ' 77; המחזור המיוחס לראב"ן, עמ' עט; סידור רבנו שלמה מגרמיזא, עמ' קל; שבלי הלקט, מהד' מירסקי, עמ' 258, סי' מט; תניא רבתי, סי' ט, ענין תפלת ערבית; ספר המנהיג, עמ' קיח; טור, או"ח, סי' תלז.

ותשע מילים, מספר המלקות שהלוקה היה מקבל על ידי בית הדין כמובא במכות פ"ג מ"י.¹⁶

אבל יש לציין כאן מקור אשכנזי קדום נוסף המנמק אמירת "והוא רחום" כקשור למנהג קבלת מלקות אבל הקשר הוא שונה מהמצוין בספר הפרדס. א"א אורבך פרסם חלק של קובץ 225 של ספריית בית המדרש לרבנים בכרסלוי.¹⁷ במאמרו מובא הקטע הבא: "ומפי מורי ר' יעקב לוי שמעתי לכפר על חייבי מלקות שיש בו י"ג תיבות כהתפיל' שאומר בשעת מלקות".¹⁸ לפי מקור זה ר' יעקב לוי,¹⁹ בנו של ר' יצחק הלוי, רבו של רש"י, מסביר שהפסוק "והוא רחום" נבחר כדי "לכפר על חייבי מלקות שיש בו י"ג תיבות כהתפילה שאומר בשעת מלקות". נראה שכוונתו לפסוק "והפלא ה' את מכותך וכו' " (דברים כ"ח, נט) אחד הפסוקים שנקרא על ידי גדולי הדיינים בשעה שהלקו את החייב מלקות,²⁰ ופסוק שיש בו שלוש עשרה מילים.

ואמנם אנו מוצאים באשכנז מנהג שבו נהגו לקרוא הפסוק "והפלא ה' את מכותך וכו' " בשעת המלקות. בפירושו לסידור התפילה כותב ר' אלעזר מגרמיזא, בעל הרוקח:

וכשמלקין אותו גדול שבדיינין קורא 'והפלא ה' את מכותך' ג' פעמים²¹ וב'הפלא' י"ג תיבות בפסוק. והקב"ה זוכר זכות ג' אבות שבהם י"ג אותיות אברהם יצחק יעקב. וזוכר [י"ג תיבות] י"ג מידות 'ה' ה' א"ל רחום' עד 'ונקה', וזוכר י"ג מידות שהתורה נדרשת בהן. נגדן י"ג תורה במשלי, וי"ג ב'זהחכמה מאין (תבא) [תימצא] כגון 'סגור' 'כסף' עד (ופנינים) 'מפנינים' (איוב כ"ח, יב-יח). וי"ג 'בני' במשלי, י"ג 'אש' ו'אשו' ב'ואתחנן'. וי"ג 'אור' מ'בראשית' עד 'ויכולו'... ולפי שמלקין בין מנחה למעריב אומ' 'והוא רחום' יכפר עון ולא ישחית והרבה שיש בו י"ג תיבות לזכור זכות אבות.²²

ר' אלעזר קובע שגדול הדיינים קורא הפסוק "והפלא ה' את מכותך" מפני שיש בו שלוש עשרה מילים ועל ידו הקב"ה זוכר זכות שלושת האבות, שהרי בשלושת שמותיהם יש

16. על נושא זה ראו: גרטנר, מנהג קדום.

17. ראו: אורבך, דבי רש"י.

18. אורבך, דבי רש"י, עמ' שלב.

19. אם קטע זה יצא מידי רש"י קשה התואר "מורי" שרש"י מצרף לר' יעקב לוי, שהרי ר' יעקב היה בנו של רבו של רש"י ולא רבו של רש"י. א"א אורבך מעיר: "קשה לברר מי הוא המציין את ר' יעב"ץ [יעקב בן יצחק] בתור מורו, המחבר [של כתב היד] ודאי לא היה תלמידו כי חי זמן רב אחריו, אבל אפשר שרש"י קורא לבן מורו דרך כבוד "מורי" (אורבך, דבי רש"י, עמ' שכר).

20. ראו: "והקורא קורא 'אם לא תשמור לעשות וגו' " (דברים כ"ח, נח); "והפלא ה' את מכותך ואת מכות וגו' " (שם, נט) וחזור לתחלת המקרא (מכות פ"ג מ"ד).

21. במשנה במכות פ"ג מ"ד לא כתוב שגדול הדיינים קורא 'והפלא ה' את מכותך' ג' פעמים.

22. פירושי סידור התפילה לרוקח, עמ' תמג.

פרק תשיעי: אמירת הפסוק "והוא רחום" כתפילה

שלוש עשרה אותיות. הוא מוצא במספר י"ג רמזים גם לדברים נוספים שכנראה מסייעים להשיג את הכפרה. ברם, אמירת "והוא רחום" לפני ערבית היא מפני "שמלקין בין מנחה למעריב אומ' 'והוא רחום יכפר עון ולא ישחית והרבה' שיש בו י"ג תיבות לזכור זכות אבות".²³

ג. טעם לאי-אמירת "והוא רחום" בליל שבת

אולי ראוי להוסיף כאן שלא רק בבי רש"י עסקו בנימוק לאמירת "והוא רחום". אחד מגדולי פרובנס הקדומים, ר' אברהם אב"ד מנרבונה, מתייחס לאמירת "והוא רחום" וטעמיו הם אותם טעמים שהכרנו בספרי דבי רש"י וייתכן שלשניהם היה מקור משותף. כך הוא כותב:

ותקנו פסוקי' אלו לפי שתפלת שחרית ומנחה כנגד תמידין שמכפרין אבל ערבית אין קרבן לכך נאמר 'והוא רחום יכפר'. ועוד שנהגו מקדם ללקות ארבעים קודם ערבית לכפר עונות היום וב'והוא רחום' י"ג תיבות כנגד מספר ל"ט הכאות שמשלשין שליש מלפניו וב' שלשים מלאחריו ולהכי יש אומרים אותו ג"פ. ובשבת ויום טוב שאין מלקות אין אומרים.²⁴

בדברי בעל האשכול יש מסקנה הלכתית חדשה המבוססת על אחד הנימוקים שניתן לאמירת "והוא רחום" לפני תפילת ערבית. אם אמירת "והוא רחום" קשורה למנהג "ללקות ארבעים קודם ערבית", בשבת שאין מלקות אין אמירת "והוא רחום". גם בספרי דבי רש"י אנו מוצאים חידוש זה: "בשבתות וימים טובים אין אומרים למעריב 'והוא רחום'".²⁵ שם לא נמסר טעם המנהג אבל בלקוטים מספרי דבי רש"י²⁶ מובא אחרי הטעם של הלקאה לאמירת "והוא רחום" שנתן ר' יעקב לוי: "ולפיכך אין אומרים אותו בערבי שבתות וימים טובים שאינן זמן מלקות".

23. יש בדברי ר' אלעזר שקדמו לקטע שהובא בפנים דמיון לנימוק שהובא בספר הפרדס שבאמירת "והוא רחום" שלוש פעמים אנו מגיעים למספר שלושים ותשעה – מספר המלקות. אבל ר' אלעזר לא מדבר באמירת "והוא רחום" על ידי הלוקה אלא באמירת "והוא רחום" שלוש פעמים בתפילת שחרית, ואלו דבריו: "והוא רחום" י"ג תיבות ואומרים אותו ג' פעמים בהשכמה – בזמירות א', ולפני תהילה ב', ובסדר קדושה ג', הרי י"ג תיבות ג' פעמים הם ל"ט, לכפר על המחוייב ל"ט מכות מלקות". בהמשך הוא מוסיף את הטעם למה לא לוקחים בחשבון זה את הפסוק "והוא רחום" הנאמר לפני ערבית: "והוא רחום" שאומר בערב אין זה מן המניין, תדע ביום טוב ובשבת אין אומרים אותו".

24. ספר האשכול, מהד' אויערבך, ח"א, עמ' 60.

25. סדר רש"י, עמ' 240, וכן במחזור ויטרי, עמ' 81.

26. ראו לעיל, על יד הערה 19.

אישור לידיעה שבצרפת לא אמרו "והוא רחום" כליל שבת²⁷ מפני שאינו זמן מלקות
אנו מוצאים בספר המנהיג :

והוא רחום, קיבלתי מרבתי בצרפת לפי שהפושעים הם לוקים בין מנחה לערבית
ואומרים על המלקות שלש פעמים והוא רחום, על כן מכריז החזן והוא רחום
יכפר עון. ומכאן יש לי תשובה למנהג ספרד שאומרים אותו בשבתות ובימים
טובים וכבר הובדלו ממלאכה וכדא"ל רב לר' ירמיה מי בדלת א"ל לא בדילנא
(ברכות כז ע"ב). וכבר קדש היום ואין מלקין אותו עוד. ובצרפת ובפרובינצ' אין
מנהג לאמרו בשבתו וי"ט.²⁸

מדברי ר' אברהם הירחי אנו גם שומעים שזה היה המנהג גם בפרובנס.²⁹ כך עולה גם
מספר האשכול ומאותו טעם: "ובשו"ט שאין מלקות אין אומרים",³⁰ ואילו לר' אהרן
הכהן יש שני טעמים אחרים: "ואין אומר 'והוא רחום' לפי שהוא תחנה ואין שואלין
צרכיו בשבת פן יתעצב בה ואסור לאדם להיות עצב בה ולפיכך אין אומרים אמצעיות
שם צריך לא' מהן ויתעצב. וי"א שאין אומרים אותן מפני טורח צבור ומתחילין
בברכו".³¹

גם באשכנז אנו מוצאים טעמים נוספים לזה שנתן ר' יעקב הלוי. אצל ר' אלעזר
מגרמייזא אנו מוצאים הטעם שהכרנו אצל ר' אהרן הכהן בלשון זו: "ואין אומרים 'והוא
רחום יכפר' מפני שאין מתפללי' תחנונו' בשבת".³² ואילו ר' נתן ב"ר יהודה הלך בעקבות
טעמו של ר' אליעזר הגדול (ראו לעיל, עמ' 188) "לפי שאין במעריב קרבן לכפר העון"
וכתב "בשביל ליל שבת שאין אנו אומרים אותו [והוא רחום], ולפי שאין איברי תמיד

27. השוו גם: "ערב שבת במנחה אין נופלין. ואין אומרים 'והוא רחום' אלא ברכו" (שפיצר, ר'
אברהם חילדיק, עמ' 209). ברם, ארץ מוצאו המדויקת של ר' אברהם חילדיק אינה ברורה. ראו
שם, מבוא, עמ' 154.

28. ספר המנהיג, עמ' קיח.

29. מקור חדש לעובדה זו אפשר למצוא בספר המנהגות לר' משה ב"ר שמואל ממרשלייאה (מרסיי)
שנמצא בחלק השני של ספר זה (ראו עמ' 359), וכנראה יש למצוא עקבות למנהג הקדום לומר
"והוא רחום" כליל שבת בדברי ר' משה ב"ר שמואל על תפילת ערבית ביום הכיפורים (להלן,
עמ' 391): "ואפילו חל יום הכפורים בשבת אומ' 'והוא רחום' כי היום הזה הוא יום רחמים
ובקשת מתילה וכפרה", וכן מובא בסדר היום, מהד' ונציה, פט ע"א: "ומתחילין 'והוא רחום'
[כליל יום כיפור] שהשעה צריכה לכך שיכפר עון ולא ישחית". בכתר שם טוב, עמ' קסג, מצוין:
"בערבית ליל יוה"כ אומרים אותם [פסוקי והוא רחום וה' הושיעה] אפילו אם חל כפור בשבת".
גם בתכלאל עץ חיים, ג, פד ע"א, מובא אמירת "והוא רחום" בתפילת ליל כיפור.

30. ספר האשכול, מהד' אויערבך, ח"א, עמ' 60.

31. ארחות חיים, קלה ע"א, סי' עה.

32. ספר הרוקח, סי' מט.

פרק תשיעי: אמירת הפסוק "והוא רחום" כתפילה

הערב קריבין כלילי שבת דכתיב 'עולת שבת בשבתו' (במדבר כ"ח, י) ולא 'עולות חול בשבת'." ³³

ד. המעבר בספרד מאמירת הפסוק "והוא רחום" כליל שבת לאי-אמירתו

בקטע מספר המנהיג שהבאנו לעיל (על יד הערה 27) נמצא לא רק מקור לעובדה שבצרפת לא אמרו "והוא רחום" בערבי שבתות ובערבי ימים טובים אלא גם מידע על מנהג ספרד, שבמקרה זה היה שונה מזה של צרפת. חשוב לציין שמנהג ספרד לומר "והוא רחום" בערבי שבתות ובערבי ימים טובים מתאים למנהג שהיה קיים בבבל בתקופת הגאונים. כך עולה מסדר רב עמרם גאון: "ועומד ש"ץ ומתחיל 'והוא רחום' ועונין אחריו". ³⁴ וכסדר יום כפור כותב רב עמרם (עמ' קסג): "ומתחיל 'והוא רחום' יכפר עון' כו' עד 'פורס סוכת שלום עלינו ועל כל עדת עמו ישראל ועל ירושלם'". הפסוק "והוא רחום" נאמר גם לפני תפילת ערבית של סוכות כפי שמוכח מכתב יד אוקספורד Ms. Heb e 41 f. 131 b שציין ש' אסף. ³⁵

יש עדויות נוספות שבספרד, שלא כבצרפת-אשכנז, המנהג היה לומר "והוא רחום" כליל שבת. רבנו שלמה ברבי נתן מסיג'ילמסה, אחרי שהוא מונה את המזמורים שמקדימים לתפילת ערבית של ליל שבת, כותב: "ואחר כך אומרים 'והוא רחום'". ³⁶ בספר העתים מובא: "כלילי שבת מקדימין ומתפללין... ומתחיל שליח צבור 'והוא רחום' ואומר ברכו". ³⁷ גם מדברי הרמב"ם משתמע שגם כליל שבת אומרים את הפסוק "והוא רחום": "בערב כל העם יושבין והוא עומד ואומר 'והוא רחום' כו' ברכו את י"י המבורך", ³⁸ וממשיך בהלכה הבאה וכותב: "כלילי שבתות חוזר ש"ץ אחר שמתפלל בלחש עם הציבור ומתפלל בקול רם", מבלי לציין שבשבת אין לומר "והוא רחום". וכמאה וחמישים שנה לאחר מכן כותב ר' דוד אבודרהם: "ערבית נוהגין בכל מקומות בספרד לומר 'והוא רחום' (בשבת) כשאר הימים". ³⁹

אבל כפי שקרה במנהגים אחרים, כך קרה במנהג אמירת "והוא רחום", ומנהג חדש, שמקורו באשכנז, חדר לספרד וגרם לחילוקי מנהג שם. אפשר ללמוד על מצב זה מדברי

33. ספר המזכרים, עמ' 3.

34. סדר רב עמרם גאון, עמ' סא, סדר תפילת שבת; אסף, סידור תפילה, עמ' 74-75. ש' אברמסון התייחס לסידור זה (אברמסון, הסידור, עמ' קפא ואילך). ראו: סדר רב עמרם גאון, עמ' ריד והערה 7. השוו גם: פליישר, פוסטאט, עמ' רל; הנ"ל, תפילה, עמ' 88, הערה 165.

35. ראו: אסף, מסדר התפילה, עמ' 128, הערה 3.

36. סידור רבנו שלמה ברבי נתן, עמ' לא.

37. ספר העתים, עמ' 172.

38. משנה תורה הלכות תפילה פ"ט ה"ט.

39. אבודרהם, עמ' קמד.

הרשב"א: "וכן יש מנהגי' משתני' בקריאת ההפטרות ונהרא נהרא ופשטיה. וכן הדין בהזכרת 'והוא רחום' בשבתות וימים טובים".⁴⁰ כן משתמע מדברי ר' מנחם הזרחי: "נהגו ברוב מקומות ספרד לומר 'והוא רחום' כבשאר לילי החול".⁴¹ אמנם הרוב המשיך במנהג ספרד הקדום לומר "והוא רחום" כליל שבת אבל היו קהילות שקלטו את המנהג האשכנזי-צרפתי להימנע מאמירת "והוא רחום" כליל שבת.

על ההתמודדות בספרד בין שני המנהגים ניתן ללמוד ממקור שלא היינו מצפים לראות אותו כמקור היסטורי המתעד את השתלשלות המנהג. המקור הוא קבלי ולכן אנו מוצאים כאן טעם חדש למנהג והפעם על דרך הקבלה. ר' משה די ליאון מפתח הרעיון שבשבת "לא נתן ממשלת לשון שר ושליט זולתי לה' לבדו" וכתוצאה מזה "כל העולמות בשלוח בלא שום קטיגור ובלי שום דין ואפילו רשעים כגהנם ישוב בשלוח ושקט ומנוחה".⁴² בגלל מצב זה השורר בשבת, החתימה של הברכה הרביעית של קריאת שמע כליל שבת היא "הפורס סוכת שלום" ולא "שומר עמו ישראל לעד". כאן יוצא המחבר נגד אלו שלא נהגו כך במילים אלו: "אותם הטועים אשר לא ידעו ולא יבינו בחשכה יתהלכו ואומרים כלילה הזאת 'שומר עמו ישראל לעד' הם טועים ומטעים לעם הקודש מדרך האמונה ונותנים חסרון וגרעון באמונת ישראל. הלא טוב לחזנין המטעים את העם אשר לא יבינו ולא ישכילו שיחרישו ולא יוציאו מילין כאשר לא ידעו".⁴³ בסיום דבריו על חשיבות אמירת "הפורס סוכת שלום עלינו", הוא עובר לנושא של אמירת "והוא רחום" בהתחלת תפילת ערבית ועל האיסור לאומרו כליל שבת ואלו הם דבריו:

כמו כן כפי העניין הזה יש לנו לדעת כי כל השבועה נדונין הרשעים כגהנם כדי רשעתן ומלאכי חבלה מטרידין אותם במקלות כפי מה שהודיעו ז"ל ועל סוד העניין הזה אמרו בפסוק 'ששים גבורים סביב לה' וגו' (שה"ש ג', ז) וכתוב 'איש חרבו על ירכו מפחד כלילות' (שם, ח) אמ' רז"ל (תנחומא משפטים ס"ו ו) 'מפחדה של גהנם שדומה ללילה' וזה 'מפחד כלילות'. ועל זה אנו אומרים 'והוא רחום יכפר עון' בתפילת ערבית מפני שהדין מצוי בעולם והיא דינא של גיהנם. וכיון שנכנס שבת וקדש היום והוסרו בעלי הדין ממקומן ואין שלטון אלא מסור מעלת המקום בלבד והדין מסתלק מן הרשעים ויש להם מנוחה אין אומרים 'והוא רחום' כי כבר בא האדון ונותן מנוחה לכל. ובזה תוודע מעלתו והדר גאווה בקומו מכל העולמות והרשעים כולם הם במנוחה ושקט ושלוח. ואומר

40. שו"ת הרשב"א, ח"א, ס"י תע.

41. צדה לדרך, עמ' 172.

42. נפש החכמה, ס"י יב.

43. על מנהג אמירת "פורס סוכת שלום" ראו: גרטנר, גלגולי מנהג, פרק ח; תא-שמע, אשכנז, פרק ד.

פרק תשיעי: אמירת הפסוק "והוא רחום" כתפילה

שכל האומר בשבת 'והוא רחום' מודה שהדין לא נסתלק והאדון אינו בא ונותן מנוחה לכל העולמות כדי כאלו בופר בעיקר.

נדמה שלא נטעה אם נאמר שבדברים אלו יוצא ר' משה די ליאון נגד המנהג שהיה רווח ברוב ספרד לומר "והוא רחום", וזה מטעמים המעוגנים בתורת הסוד, וכפי שעשה בעניין החתימה "הפורס סוכת שלום".

מדברי ר' משה די ליאון למדנו שמקובלים היו תומכי המנהג לא לומר "והוא רחום" כליל שבת. ברם, אנו מוצאים שר' משה לא היה הראשון שאסר אמירת "והוא רחום" מפני הטעם שליל שבת אינו שעת דין. ר' אברהם אב"ד מנרבונה, חכם פרוכנסלי שהמסורת הקבלית היא שהיה מקובל, אף על פי שהוא ידוע לנו כחכם תלמודי ואיש הלכה, כבר התייחס לטעם זה. את דבריו בעניין אמירת "והוא רחום" הבאנו לעיל (עמ' 191), אבל לא בשלמותם, וכעת נשלים את הדברים:

ובשבת ויום טוב שאין מלקות אין אומרים. וכן אמרו בשתי ישיבות כיון שקדש היום אסור לומר 'והוא רחום' ו'שומר עמו ישראל', דבשאר ערבית תקינו 'והוא רחום' שהיא שעת הדין לחייבי גיהנם, ובשבת ויו"ט אין דין.⁴⁴ ואמר רבא משל לרועה כשצאן במדבר בין הזאבים מתפלל על שמירתם, וכשהצאן בעיר אינו מתפלל על שמירתם, בחול שרים ממונים על העולם צ"ל [= צריך לומר] שומר ע"י [= עמו ישראל] דכמה מקטרגים לישראל בכל יום. כיון שנכנס שבת כולם זוים ונשגב ה' לבדו והצאן נשמרים תחת סוכת שלם כמ"ש [= כמו שנאמר] 'הפורס סוכת שלום' וכו'.⁴⁵

יתרה מזו, יש מקום להניח שהמקור לדברי ר' משה די ליאון הוא ספר האשכול או מקור משותף לשניהם. ראיה להנחה זו הוא משל הרועים. משל הרועים שהכרנו בדברי ר' אברהם אב"ד נמצא בנוסח דומה גם בנפש החכמה לר' משה די ליאון וסביר שהוא נלקח מספר האשכול ועובד על ידי ר' משה לצרכיו. כדי לעמוד על הדמיון בין שני מקורות אלו הם מובאים כאן בהקבלה:

44. אין מדובר כאן בתשובה של גאון למרות הסגנון. תשובה זו זהה בעיקרה לחלק הראשון של סי' פ בתשובות הגאונים שערי תשובה המיוחסת לרב האיי אבל באמת היא של ר' משה די ליאון. ראו מה שכתבנו להלן, על יד הערה 53. ייתכן שר' משה די ליאון הרחיב ועיבר את התשובה המזויפת שכבר הייתה קיימת. ברם, ייתכן שהאמת עם י"מ תא-שמע שמניח שקטע זה הוא תוספת לספרו המקורי של ר' אברהם אב"ד והיא נוספה על פי התשובה בשערי תשובה. ראו להלן, הערה 47.

45. ספר האשכול, מהד' אויערבך, ח"א, עמ' 60.

ספר האשכול

ואמר רבא משל לרועה כשצאן במדבר בין הזאבים מתפלל על שמירתם, וכשהצאן בעיר אינו מתפלל על שמירתם, בחול שרים ממונים על העולם צ"ל [= צריך לומר] שומר ע"י [= עמו ישראל] דכמה מקטרגים לישראל בכל יום. כיון שנכנס שבת כולם זזים ונשגב ה' לברו והצאן נשמרים תחת סוכת שלם כמ"ש [= כמו שנאמר] 'הפורס סוכת שלום' וכו'.

נפש החכמה

וארו"ל משל לרועה צאן כל זמן שהצאן במדבר בחוץ בין הזאבים מתפלל על שמירתם כי ירא עליהם אבל כל זמן שהצאן בתוך הגדרות אינו ירא ואינו צריך להתפלל על שמירתם כך כל ימי השבועה נתן רשות לזאבים ולשרים ולממונים על כל האומות על העולם השפל וישראל צאן מרעיתו של מקום ביניהם צריך להתפלל על שמירתם שלא יוכלו להזיק להם. כיון שנכנס שבת וקדש היום כולם מתעברים ממשלתם והקב"ה נקדש על כסא כבודו ואז העולמות תחת יד השומר והצאן תחת כנפין וסוכת שלום חופפת עליהם כנשר על גוזליו ואין צריך להתפלל על שמירתם.

בספרי, גלגולי מנהג בעולם ההלכה, כבר התייחסתי למשל זה והצבעתי על המחברים השונים שהשתמשו בו, וביניהם ספרי דבי רש"י. בסוף הדיון כתבתי: "יש מקום להניח שגם המשלים, וגם הרעיונות שהם באים להביע, הנמצאים בספרי דבי רש"י נובעים מחוגים שעסקו בתורת הסוד, ואולי הם הגיעו לצפון צרפת מפרובנס, מקום ששם עסקו באותה תקופה בתורת הסוד".⁴⁶ נראה שפרובנס הייתה מקור משל הרועים לא רק עבור ספרי דבי רש"י אלא גם ר' משה די ליאון שאב מספר האשכול⁴⁷ או ממקור דומה שמקורו בפרובנס את הרעיון ששבת אינו זמן הדין⁴⁸ מפני שהקב"ה בעצמו שולט אז בעמו ולכן

46. גרטנר, גלגולי מנהג, עמ' 131-132. דיון בנושא זה ראו: תא-שמע, אשכנז, פרק ד.

47. הנחה זו מנוגדת לדעת י"מ תא-שמע שאינו מייחס קטע זה לספר המקורי של ר' אברהם אב"ד אלא לעיבוד של הספר שהוציא לאור הרב צבי בנימין אויערבך, וכראה הוא ציין שהקטע לא נמצא במהד' אלבק של הספר. ראו: תא-שמע, שו"ת מן השמים, עמ' 56 (= הנ"ל, כנסת מחקרים, ד, עמ' 117); הנ"ל, בעל המאור, עמ' 40, הערה 27. ברם, אפילו אם נניח שר' אברהם אב"ד לא השתמש במשל בספרו המקורי ייחבן שהעיבוד של הספר נעשה בפרובנס ועיבוד זה הגיע אחר כך לר' משה די ליאון שפעל בספרד כשלושה דורות אחר כך. כראה לאפשרות זו נביא דעתו של נ' דנציג בקשר למקורו של כ"י גסטר: "מכל אלה נובעת המסקנה, שהקשר בין אוסף תשובות הגאונים לשו"ת מן השמים אינו מעשה ידיו של הסופר הספרדי של כ"י גסטר, אלא ששני הקבצים היו מצורפים יחד בפרובאנס כבר בסוף המאה השלוש-עשרה, ומשם – ובצורה זו ממש! – הגיע הכרך הגדול לידיו של רמד"ל [= ר' משה די ליאון]... נראה שהכרך הגדול של תשובות הגאונים ושו"ת מן השמים נערך באחד מן החוגים של המקובלים בפרובאנס בתקופה זו, וממנו הגיע לידיו של רמד"ל" (דנציג, תשובות הגאונים, עמ' 39).

48. הרעיון שאין הרשעים נידונים בגיהנום נמצא בספרות התלמודית. ראו: סנהדרין סה ע"ב; בראשית רבה, יא; פסיקתא רבתי, פסקא כג. על נושא מנוחת המתים בגיהנום בשבת ומנהגי

פרק תשיעי: אמירת הפסוק "והוא רחום" כתפילה

אין לומר בליל שבת "והוא רחום" ויש צורך לשנות החתימה "שומר עמו ישראל לעד" ל"הפורס סוכת שלום".⁴⁹

בהקשר זה יש לציין שעקבות ר' משה די ליאון בשאלת אמירת "והוא רחום" ובשאלת חתימת "הפורס סוכת שלום" אפשר למצוא בשני מקורות נוספים. בשו"ת שערי תשובה כתוב:

וששאלתם כי יש מקומות שאומרים 'והוא רחום' במעלי שבת וי"ט, הכי הוא בשתי ישיבות שאסור הוא בשבת כיון שקדש היום ואין אומ' 'והוא רחום' ולא 'שומר את עמו ישראל' דהכי קי"ל לענין 'והוא רחום' תקינו ליה בערכית משום שעת הדין לחייבים בגיהנם, בשבת אין שם דין כלל ואין צריך לומר וה"ה [= והוא הדין] ל'שומר את עמו ישראל'. דאמר רבא אמר ר' זירא משל לרועה צאן כו' וכן כל זמן בחול שהשרים ממונים על העולם צריך לומר 'שומר את עמו ישראל' כי כמה המקטרגים לישראל בכל יום. כיון שנכנס שבת כולם זוים ממקומם ונשגב ה' לבדו והרי הצאן תחת סוכת שלום נשמרים וע"כ צריך לומר 'הפורס סוכת שלום עלינו ועל ירושלם' וכך הוא המנהג.⁵⁰

גם בשאלות ותשובות מן השמים לר' יעקב ממרויש אנו מוצאים התייחסות לשאלה האם לומר "והוא רחום" ו"שומר את עמו ישראל לעד" בליל שבת:

ועוד נסתפקנו על שיש מקומות שאומרים בליל שבת 'והוא רחום' ו'שומר את עמו ישראל לעד', ויש מקומות בכלל ארצנו שאין אומרים, והביא ראיה מירושלמי מס' קדושין 'משל לרועה צאן דאמר רבה כו'.⁵¹ כדברי מי הענין אם כדברי המונעים או כדברי האומרים.

והשיבו: 'שאו שערים ראשיכם והנשאו פתחי עולם ויבא מלך הכבוד', ושמרתם את השבת כי קודש היא לכם, ונודע בשערים כעלה, על גפי מרומי קרת, ואין שטן ואין פגע רע, וישב ישראל לבטח איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו וכו', ואין אומרים 'והוא רחום' ולא 'שומר את עמו ישראל לעד'. ובליל שבת כתוב 'כשלום

השבת שהם תוצאה של רעיון זה ראו: זלוטניק, מאגרות השבת, עמ' פא-פט. אולי יש מקום לדון אם יש קשר בין הרעיון שאין אומרים "והוא רחום" בליל שבת מפני שאין מלקים חוטאים בשבת לבין הרעיון שאין אומרים "והוא רחום" בליל שבת מפני שאין הרשעים נענשים בגיהנום בשבת, כפי ששני הרעיונות באו בסמיכות בדברי ר' אברהם אב"ד.

49. גישה זו שונה מזו של י"מ תא-שמע שכתב: "משה די ליאון מצא את משל הרועה כשהוא נספח במחזור ויטרי אל תשובת רב נטרונאי" (תא-שמע, אשכנז, עמ' 155).

50. תשובות הגאונים שערי תשובה, סי' פ.

51. משל זה לא נמצא בירושלמי. ראו: גרטנר, גלגולי מנהג, עמ' 127 והערה 52.

יחדיו אשכבה ואישן' עד 'לכטח תושיכני', וודאי 'אתה ה' לבדך' (ראו תהילים ד'),
(ט) ואין זר אתנו בבית.⁵²

כבר הוכח על ידי חוקרים שעסקו בנידון⁵³ ששאלות אלו בשו"ת שערי תשובה ובשאלות ותשובות מן השמים הן הוספות שהוסיף ר' משה די ליאון לחיבורים אלו. המשווה בין המקורות האלו יעמוד על הדמיון ביניהם, הן בתוכן והן בסגנון, ובמיוחד בין הנמשל אצל ר' אברהם אב"ד לבין הנמשל בשו"ת שערי תשובה. מתוך מקורות אלו של ר' משה די ליאון מתגלים מאמציו להחדיר את המנהג להימנע מאמירת "והוא רחום" לפני תפילת ערבית של ליל שבת וזאת מפני שיקולים קבליים.

ה. השפעת הקבלה על אי-אמירת "והוא רחום" בליל שבת

את השפעתו של ר' משה די ליאון על מקובלים בדור שאחריו בעניין אמירת "והוא רחום" ניתן להבחין אצל ר' בחיי ב"ר אשר. בהמשך לדברי ר' משה בספר נפש החכמה שהבאנו לעיל מובאים הדברים הבאים:

ואמרו כי כל ימי השבוע יש שלשה ממונים בגיהנם מתחת יד דומה. האחד נקרא 'משחית' והאחר 'אף' והשלישי 'חמה'. כנגדן אנו אומרים 'והוא רחום' שיש בו 'ולא ישחית' כנגד אותו שנקרא 'משחית', 'והרבה להשיב אפו' כנגד אותו הנקרא 'אף', 'ולא יעיר כל חמתו' כנגד אותו הנקרא 'חמה'. וכיון שמסתלקים בשנכנס שבת אין אנו ראויים להעיר אותם ולזכור אותם בשום פנים.

דברים דומים בעיקרם נמצאים אצל ר' בחיי ב"ר אשר:

ומטעם זה [שיש לרשעי ישראל מנוחה בשבת בגיהנום, י"ג] אין אנו אומרים בערבית של שבת 'והוא רחום' מפני ששלושה מלאכים, והם: 'משחית', 'אף', 'וחמה', שהם ממונים על הרשעים ביסורי גיהנם, אין להם רשות בשבת, וכדי לקבוע בלב שהרשעים יש להם מנוחה בשבת ואין אותם ממונים שולטים עליהם בשבת, ושלשתם רשומים בפסוק 'והוא רחום'.⁵⁴

52. שאלות ותשובות מן השמים לר' יעקב ממרויש, סי' עד, עמ' פד.

53. ראו: תא-שמע, שו"ת מן השמים, עמ' 55-56; דנציג, תשובות הגאונים, עמ' 21-48. ראו גם: גרטנר, גלגולי מנהג, עמ' 123, הערה 30; שם, עמ' 132, הערה 81.

54. רבנו בחיי על התורה, שמות כ', ה, עמ' קצו. דברים דומים לדברי ר' בחיי נמצאים בזוהר חדש, מדרש רות, עט ע"א: "ולפיכך תקנו בתפלת ערבית כל ימי השבוע 'והוא רחום' יכפר עון' על כי מאותה שעה שתחשך דנין את הרשעים בגיהנם על יד המשחיתים שהם – 'משחית' 'אף' 'וחמה'. וכולם נכללים בהאי [קרא] 'והוא רחום'. 'משחית' הה"ד 'ולא ישחית', 'אף' דכתיב 'והרבה להשיב אפו', 'חמה' דכתיב 'ולא יעיר כל חמתו'. ולפיכך תקנו לומר 'והוא רחום' בימי

אבל, ככל הנראה, המנהג במאה הי"ד ברוב ספרד היה לומר "והוא רחום" בשבת שהרי הטור כותב: "ונוהגין בספרד לומר 'והוא רחום' ככשאר הימים ובאשכנז אין נוהגים לאומרה"⁵⁵ וכן כותב האבודרהם: "ערבית נוהגין בכל מקומות בספרד לומר 'והוא רחום' כשאר הימים"⁵⁶ גם ר' יוסף קארו בבית יוסף ובשולחן ערוך כסי' רסז אינו מעיר שאין לומר "והוא רחום"⁵⁷ אבל אצל המקובל בן דורו, ר' מאיר אבן גבאי, אנו מוצאים התייחסות לאמירת "והוא רחום" כליל שבת. בספרו תולעת יעקב הוא מביא את דברי בעל ספר המנהיג שמצא במדרש שהכרנו לעיל בדברי ר' אליעזר ב"ר יצחק⁵⁸ כראיה למנהג ספרד.⁵⁹ אבל הוא ממשיך וכותב: "והאמת שפסוק זה נתקן לאומרו לדרוש בעד החיים ובאמת אמרו כי נתקן לאומרו בחול לבקש רחמים על הנפשות שהם נדונות בכל לילה על ידי שלש כתות של מלאכי חבלה שהם משחית אף וחמה הנזכרות בפסוק זה". כאן אפשר לראות את הרעיון של שלוש כתות של מלאכי חבלה שהכרנו בדברי ר' משה די ליאון אלא שמקורו של הרעיון הוא לא ר' משה די ליאון אלא מדרש רות שבזוהר חדש (עט ע"א). ר' מאיר ממשיך שם: "ובשבת שהדין מסתלק מן העולם אסור לאומרו שהרי הוא בקשת שקר כי בשבת יש מנוחה השקט ובטח, והאומרו גדול עונו שגורם שיתעורר הדין אחר שנסתלק, ובסבתו יתרחק מקום הקדושה והרחמים כי בהתעוררות של מטה יתעורר למעלה, ולפיכך אין להביא דין בשבת". גם רעיון זה מצוי בדברי הזוהר חדש שמביא ר' מאיר שם.

עם התגברות השפעת הקבלה במאה הט"ז, שלדעתה אין מקום לאמירת "והוא רחום" כליל שבת, מוכן למה המנהג שהיה במקורו מנהג אשכנז, חדר לקהילות

חול ולא בשבת שכיון שנכנס שבת מסתלק הדין מן העולם והרשעים בגיהנם יש להם מנוחה ומלאכי חבלה אינם שולטים עליהם משעה שקידש היום וע"כ אין אומרים בערב שבת 'והוא רחום' שלא יתעוררו מלאכי חבלה. לפיכך הוא אסור מפני כבודו של מלך המגין על הרשעים בשבת להורות שכבר נסתלק הדין מן העולם וכבר אין רשות למחבלים לחבל... וה"ה שאין לומר 'שומר עמו ישראל'". הדרישה להימנע מאמירת "והוא רחום" כליל שבת מפני ששבת אינה זמן של דין מוזכרת גם במקומות אחרים בזוהר. ראו: תרומה דף קל ע"א; שם קלה ע"ב; ויקהל רז ע"א.

55. טור, סי' רסז.

56. אבודרהם, עמ' קמד. כמאה שנה אחר כך כותב בצורה דומה ר' יעקב לנדא: "בספרד נהגו לומר 'והוא רחום' בהכנסת שבת ובאשכנז וצרפת ואיטליא אין אומרים" (ספר האגור, עמ' ע). סביר שמגורשי צרפת הביאו את המנהג לאיטליה, אבל ראוי לשים לב לדברי ר' מנחם הזרתי הכותב במאה הי"ד: "נהגו ברוב מקומות ספרד לומר 'והוא רחום' ככשאר לילי התול" (צדה לדרך, עמ' 172).

57. ברם בבית יוסף, סי' רלז, ד"ה וז"ל הוא מביא דברי הכל בו שמציין שבשבת אין אומרים 'והוא רחום'.

58. ראו לעיל, על יד הערה 12.

59. תולעת יעקב, עמ' עז.

הספרדיות והן התחילו להשמיט את אמירת "והוא רחום" כהקדמה לתפילת ערבית.⁶⁰ בסידור של ר' משה קורדוברו תפלה למשה הוא לא מובא. ר' ישעיה הורוויץ, בעל השל"ה, כותב: "ואין אומרים 'והוא רחום' שהפסוק הזה סגולתו להכניע הקליפות כדפירשנו בשער ט' ס' כ'. והאומרו בשבת פוגם בכבוד שבת ומראה חסרון ושליטת החיצונים בשבת ואינו. וכן פירשו בזוהר תרומה".⁶¹

אחרי שנקלטה בציבור הדעה שאין לומר הפסוק "והוא רחום" כליל שבת מפני שאמירתו פוגמת בכבוד השבת, כלשונו של בעל השל"ה, התעוררה בעיה חדשה: הרי פסוק זה מופיע במקומות נוספים בתפילה, האם להשמיט את הפסוק בשבת גם ממקומות אלו. לא ברור מי העלה עניין זה לראשונה, אבל כמאה הי"ז אנו מוצאים שר' חיים בנבנשתי העיד⁶² שכשהגיע לכהן כרב בתירייה הסמוכה לאיזמיר כבר מצא המנהג לא לומר "והוא רחום" בפסוקי דזמרה בשבתות ובימים טובים מלבד יום הכיפורים, ושכן היה המנהג גם בקושטנדינא. מעניין לציין שר' חיים מספר שם שחכם אחד קם בקהילתו והנהיג לאמרו והוא, ר' חיים, לא מחה בדבר מפני שחכם זה כנראה נתלה בדברי בעל האבודרהם שכתב שמנהג ספרד לומר "והוא רחום" אפילו כלילי שבתות וכלילי ימים טובים. אלא שר' חיים בנבנשתי מוסיף: "ומכל מקום לא יפה עשה לבטל המנהג הקדום שלא לאמרו שדברים אלו תלויים כמנהג המקומות אלא שמנהגי שלא למחות בדבר שיש לו פנים".

אנו מוצאים שגם ר' ישראל יעקב חגיז התנגד לכך שרב אחד ביטל לומר "והוא רחום" בשבת ונימוקו היה "אני הוכחתי שצריך להתורות בכל יום ובכל רגע ואין שום חשש דכתיב 'וחטאתי נגדי תמיד' (תהילים נ"א, ה)".⁶³ בדור הבא, ר' יעקב עמדין מצטרף לאוסרים אמירת הפסוק בפסוקי דזמרה. בסידורו בית יעקב הוא מציין על יד

60. מעניין לצטט את דברי ר' שם טוב גאגין: "וקשה לשער מאמתי עזבו הספרדים מנהגם זה ובטלו אמירת פסוק והוא רחום בשבתות וי"ט ונהרו בזה אחר מנהג צרפת ופרוכינצא. ומי התיר להם לעזוב את מנהג אבותיהם משנים קדמוניות, ובפרט שהמנהיג ואבודרהם שבחו מנהגם ואמרו נוח ויפה מנהג ספרד וישר בעיניהם" (כתר שם טוב, עמ' קסד). יש להוסיף דברי ר' עובדיה יוסף: "והן אמת כי בספר המנהיג (הלכות תפלת הערב אות פג), וכן בטור (סימן רסז) כתבו שמנהג ספרד לומר והוא רחום גם כליל שבת ויום טוב, מכל מקום בהגלות נגלות דברי הזוהר חזרו רבני ספרד לנהוג שלא לאמרו, וכמנהג אשכנז וצרפת, שהובא בספר המנהיג והטור שם, וכ"כ רבי דוד אבודרהם (רף לח ע"ב)" (שו"ת יחיה דעת, חלק ה, סימן מה).

61. סידור שער השמים, עמ' מז.

62. שיירי כנסת הגדולה, סימן רלו, בית יוסף. המגן אברהם (סי' רפא, סע' א) ציין על פי כנסת הגדולה שיש מקומות שאין אומרים "והוא רחום" בפסוקי דזמרה מלבד יום הכיפורים שאומרים אותו. השו"ת דברי ר' משה ב"ר שמואל, שהובאו לעיל, הערה 29, על אודות אמירת "והוא רחום" בערבית של יום הכיפורים.

63. שו"ת הלכות קטנות, חלק ב, סימן קעב.

פרק תשיעי: אמירת הפסוק "והוא רחום" כתפילה

הפסוק "והוא רחום" שמופיע ב"הודו לה'" שאין אומרים בשבת וביום טוב. הערה זו גררה אחריה ביקורת, כפי שאפשר ללמוד מדברי ר' יעקב עמדין בתשובה שלו על הנושא. בשו"ת שאילת יעבץ הוא פותח דבריו בזה הלשון:

אורות שכתבתי בסדור שלי אצל פסוק 'והוא רחום' בפסוקי דזמרה שאין לומר בשבת ויום טוב, ונתנו עלי בקולם שלא נמצא כן בשום פוסק למנוע מלאמרו, רק קודם ברכו שהוא דרך בקשה, לא כשאומרים אותו דרך שירות וזמירות, ונתפשט בכל גבול ישראל, ולא נשמע פוצה פה ומצפצף, עד כאן דברי הטוענים מבקשי תואנה.⁶⁴

ר' יעקב טוען בתשובתו שהפסוק "והוא רחום" אינו פסוק של שירה אלא פסוק של בקשה ותחינה ולכן אסור לאמרו גם בלקט הפסוקים של "יהי כבוד". נתקן לומר הפסוק במקומו הראוי נגד התעוררות הדין אבל יש "למנוע אמירתו בשבת ויום טוב חוץ לזמנו וחוץ למקומו שאסור לתת מקום ופתחון פה לעוררם במתכוין. אם כן מי הוא המערער על כך, כי אם אשר רעה מבקש והישרה מעקש בשפתיו נוקש. ואם נתפשט מבלי משים לנצח, כה"ג [= כהאי גונא] אשכחן טובא ולא ילפינן ממקלקלתא". לדעתו זו של ר' יעקב עמדין מתייחס ר' חיים יוסף דוד אזולאי בחידושו לשולחן ערוך, מחזיק ברכה. אחרי סיכום גישתו של הרב יעבץ בסידורו ובתשובתו הוא כותב:

ואני בעוניי אומר שאין לבטל מנהג העולם רובו ככולו האומרים אותו בשבת וי"ט בפסוקי דזמרה וסדר קדושה. וכן נהגו בעה"ק [= בעיר הקודש] ירושלם תו' [= תיבנה ותיכונן] ועה"ק חברון. (ומסתמא גם שאר א"י כך נוהגים) וכבר בעה"ק ירושלם תו' יש קהלא קדישא המתנהגים כל ע"פ [= על פי] מנהגי וכונות רבינו האר"י זצ"ל בדקדוק, ושם גם כן נהגו לאומרו.⁶⁵ וכן בכל מלכות מצרים וכערי איטליא, וכל המקומות אשר דרכה רגלי (כשליחות מצוה) ראיתי שהם אומרים אותו אף בשבת וי"ט בפסוקי דזמרה וסדר קדושה.⁶⁶

בהמשך מביא החיד"א ראיה לנכונות דבריו מתשובת ר' יעקב חגיז שצוינה קודם.⁶⁷

64. שו"ת שאילת יעבץ, חלק ב, סימן קב.

65. ראו: שער הכונות, ענין עלינו לשבח ונוסח התפילה, דרוש א, נא ע"ב: "מזמור לתודה' כו' יהי כבוד' כו' והוא רחום' כו' ויאמר פסוק זה אפילו בשבת". ראו: ניצוצי אורות, ח"ב קלה, אות א, המדייק מלשון הזוהר שבתוך פסוקי דזמרה מותר לומר "והוא רחום" אפילו בשבת. השוו גם: סדור צלותא דאברהם, כרך ד, עמ' קלז-קלט; כתר שם טוב, עמ' קסה.

66. מחזיק ברכה, סימן רסז.

67. ראו לעיל, על יד הערה 63. השוו גם: שו"ת חיים שאל, ח"ב, סי' י. ראו גם: שער המפקד, הל' תפילה, אות ג.

לבסוף נראה להעלות את הסברה שאמירת הקטע "כגונא" מהזוהר (תרומה קלה ע"א) לפני אמירת "ברכו" בתפילת ערבית של שבת הונהגה כדי לבטל את הנוהג של אמירת "והוא רחום" במקומות שעדיין החזיקו במנהג הקדום. הסיום של "כגונא" הוא "לברכא לה בחדוה בנהירו דאנפין ולומר ברכו את ה' המבורך" ועל ידי אמירת קטע זה עוברים מיד להתחלת תפילת ערבית מכלי לומר "והוא רחום".